

ЕВОЛЮЦІЯ ЗНАКУ ХРЕСТА В ПРОЦЕСІ КУЛЬТУРОТВОРЕННЯ

Знак хреста упродовж історичного розвитку людства сформувався як полікультурний феномен, який сконцентрував у собі характерні ознаки культур різних часів і народів, відображаючи специфіку релігійного світогляду та духовну самобутність певної спільноти в різні періоди культуротворення. Невипадково, що цей сакральний символ став предметом наукового вивчення релігієзнавців, культурологів, мистецтвознавців, істориків. Активізація досліджень українських вчених в галузі хрестології відбулася в останнє десятиліття, про що засвідчують наукові напрацювання В. Малини, М. Моздира, М. Станкевича. Наша стаття, в свою чергу, є спробою простежити еволюцію знаку хреста в часопросторі культуротворчих процесів людства.

Хрест є одним із найдавніших та найпоширеніших символів. Він, передусім, — основний символ християнства, що набув розповсюдження в такій якості з I тис. н. е. Проте історія пошанування хрестового знаку сягає давніших часів. Найдавніші хрестовидні графеми виявлені ще в епоху палеоліту на території Чехії, Німеччини, Осетії. Вони зображені на кістках тварин і на камені, у колі й окремо. Серед учених побутують різні думки щодо смислових значень цих зображень. Одні вважають їх праобразом простого пристрою для добування вогню, що складався з двох перехрещених паличок, інші — символом чотирьох сторін світу, сонця та ін. На думку дослідника Р. Забашти, первинним значенням хреста в колі мало бути розуміння його як знаку простору житла або самого житла. З часом до нього могло долучитися уявлення про сонце [8, с. 75–80].

Таким чином, розуміючи, очевидно, магічне й захисне символічне значення хреста, люди, починаючи з періоду неоліту, застосовують його в оздобленні побутових предметів. Він побутує на виробах, виготовлених у різних регіонах, зокрема на зразках лінійної кераміки (Чехословаччина), а також у трипільській культурі (Україна). Такі знаки в трипільській кераміці, виявлені на днищах посудин, мають форму косоного хреста [9, с. 110].

У різних культурах післянеолітичного періоду хрест набуває універсальності. Так, наприклад, він символізує життя, плодючість, безсмертя, дух і матерію в їх єдності, активний чоловічий початок, процвітання й талант, його застосовують у ритуалах, магії, народній медицині тощо [24, с. 12; 12, с. 127].

Одним із важливих смислових навантажень хреста є застосування його в урбаністиці. Уявлення про місто та його планування у давніх людей значною мірою перебувало під впливом їх космогонічних поглядів, особливого розуміння простору. Хрест дає орієнтир у просторі, зображає точку перетину верху, низу, правого і лівого [1, с. 132]. У практиці містобудування позначався центр, від якого, відповідно до чотирьох сторін світу, творилася схема хреста. Таке хрестоподібне планування вулиць простежуємо в давній протоіндійській цивілізації та в проектуванні міст періоду Середньовіччя, епох Відродження й Нового часу [11, с. 54–62; 17, с. 65–74].

У деяких культурах зображення системи світу подають у хрестоподібному оформленні. Хрест, розміщений посередині кола, крім космогонічного значення, символізує також чотири пори року. Вертикальне рамено, що поєднує zenit і землю, символічно пов'язане з віссю світу. Перехрестя вулиць часто імітують місця перетину шляхів мертвих і живих (наприклад, у символіці народів Африки). Ці перехрестя фігурують у магічних заклинаннях, оскільки вони зачаровують духів, що сумніваються, яким шляхом піти [1, с. 132].

Часто хрест виступає моделлю людини або антропоморфного божества. Антропоморфоцентричність хреста і хрестоподібність людини з розпростертими руками постійно обігрують у ритуалі, фольклорі, релігійних і міфологічних сюжетах [24, с. 12]. Зокрема на Кіпрі виявлено кам'яну статуетку людини у вигляді хреста (дві з половиною тисячі років до н. е.) [1, с. 132]. Ця статуетка, заввишки 6 см, мала, очевидно, яесь магічно-релігійне призначення.

Християнська релігія пов'язує символ хреста з хрестом, на якому було розп'ято Сина Божого. Христова церква шанує це знаряддя страждань і смерті Ісуса, завдяки якому було врятовано людство. Проте така рецепція хреста відбулася не одразу. В часи смерті Ісуса в Римській імперії на хресті розпинали засуджених на смерть. Це був ганебний спосіб покарання, тому перші християни не визнавали цього знаку як знаряддя смерті Ісуса [16, с. 29]. Ранньохристиянськими символами були ягня, віслик, риба [24, с. 13]. З часом представники різних народностей і релігій, навернені до християнства, додали до нього власні обряди та символи, прив'язуючи їх до нової релігії [16, с. 30].

Поєднання християнських символів із язичницькими властиве для доби імператора Костянтина (III ст. н. е.): на одній із монет періоду його правління зображено рівнокінцевий хрест під фігурою бога сонця з написом на зворотному боці «Сонцю непереможному супутнику». Тут християнський символ

хреста пов'язаний із богом-Сонцем, якому раніше належав знак хреста [16, с. 31].

Проте, незважаючи на присутність язичницької символіки, в часи імператора Костянтина зростає шанування хреста в християнському значенні, чому сприяло офіційне визнання християнської релігії в Римській імперії. Хрест набув прилюдного шанування згідно із 73 канонам VI (692) і VII (787) Вселенських соборів [5, с. 36–39].

Богословське вчення твердить, що апостол Павло, прийнявши факт, що Христос помер за наші гріхи, визнав у хресті справжню мудрість. Тіло Ісуса на хресті, «скоже на гріховне тіло», дало змогу осудити гріх у тілі. Хрест у серці християнина став межею поміж двома світами — світом тілесним і світом духу. В теології Іоанна хрест є не тільки знаком страждань і приниження, він виступає передбаченням слави Божої. Як вважає святий Іоанн, Ісус торжествує саме у час власного терпіння. Він сповіщав про розп'яття, як про годину, коли Христос був «піднесений». «У розповіді Іоанна про Страсті бачимо Ісуса, Котрий величаво йде назустріч Своєму хресту. Він сходить на нього, торжествуючи, бо засновує на ньому Церкву, саме тоді коли «віддає духа», уможлививши витікання із своїх ребер крові та води. Віднині маємо «споглядати Того, Кого прокололи», бо віра наvertsється до Розп'ятого, Чий хрест — живе знамення спасіння» [19, 861–862].

Згідно з християнським ученням, свою реальну історію має і початок шанування хреста: імператорові Костянтину перед боєм із військом жорстокого царя Максентія серед білого дня з'явилося на небі й сяяло ясніше від сонця знамення Хреста Господнього, утворене із зірок, з написом: «сим побіждай». Вночі йому з'явився Ісус Христос із хресним знаменом і сказав зробити такий знак та нести попереду війська. Вчинивши так, Костянтин здобув перемогу [6, с. 382].

На знак вдячності імператор вирішив побудувати на місці розп'яття Ісуса Христа храм. Реалізувати цей задум допомогла його мати Єлена. 326 р. вона прибула до Єрусалиму, щоб поклонитися святим місцям і віднайти святий хрест [6, с. 383]. Місце хреста Ісуса вказав якийсь літній чоловік — під язичницьким капищем. Капище знищили, печеру гробу очистили. Біля неї виявили три хрести, а під ними дошку з написом і «чесні цвяхи» [7, с. 627]. Чудодійним способом з'ясували, на якому з хрестів розп'яли Ісуса: повз місце, де знайшли хрести, несли померлого; до нього, за порадою єпископа Макарія, стали прикладати знайдені хрести; коли приклали хрест Ісуса, мертвий ожив. Після цього Макарій підняв хрест перед громадою — це було перше воздвиження животною хреста Господа (326 р.), на честь якого церква запровадила свято. Хрест після цього було покладено на зберігання до срібного ковчегу. Його частинку взяла Єлена в дар своєму синові Костянтину [7, с. 628].

Знак хреста стали використовувати не лише в церковних обрядах, але й за інших обставин (з кінця IV ст. християни ставили знак хреста на дверях, будинках тощо; відомо, що Костянтин Великий звелів нанести знак хреста на зброю своїх воїнів) [25, с. 58].

Однією з найдавніших і важливих галузей застосування цього символу є меморіальна, зокрема оздоблення поховань у катакомбах. Із офіційним визнанням християнської релігії «вірні» дістали можливість будувати церкви на поверхні. Поховання з відповідною символікою в цей час здійснювали на кладовищах, розміщених поблизу церкви: «При вході в життя приняла нас св. хрещенням під свою опіку, до спільности ласк Господніх заслужених Ісусом Христом, — а по смерті хоронить тіло у посвяченій землі і знов не оставляє померших, а молитвами і св. Літургією помагає душі і тілу увійти колись у вічну славу» [13, с. 27].

У процесі розповсюдження хреста використовували різні його форми, в тому числі й художньо трансформовані. До основних форм хрестів належать: 1) у вигляді букви Т; 2) у вигляді букви Х; 3) грецький (чотирикінцевий з усіма рівними кінцями); 4) латинський (чотирикінцевий з видовженим нижнім кінцем); 5) шестикінцевий; 6) восьмикінцевий; 7) семикінцевий; 8) п'ятикінцевий; 9) вильчастий Y.

Чільне місце в пошануванні належить грецькому, латинському, шестикінцевому, восьмикінцевому. Незважаючи на те, що церква визнає усі види хреста [14, с. 13], спільної думки щодо однієї загальноприйнятої його форми серед учених і теологів не існує. Відомо, що католики «шанують чотирикінцеві, православні — чотири, шести, восьмикінцеві, старообрядці — восьмикінцеві» [27, с. 366]. У літературі зустрічаємо публікації на користь тієї чи іншої форми.

Існують дані, що в Римській імперії для страти злочинців використовували хрести форми 1–4 [15, с. 11]. Ймовірно, що хрест, на якому розп'яли Ісуса, мигати форму букви Т. На графіті III ст. із Риму зображений розп'ятий осел саме на Т-подібному хресті. Він, як «тау-хрест», називався також хрестом Антонія і виступав давнім символом божественної обраності [1, с. 132–133].

Чотирикінцевий хрест у вигляді букви Х називають андріївським. За переказами, на ньому було покарано апостола Андрія [1, с. 133]. Перше зображення чотирикінцевого хреста (латинського) відоме з III ст. у катакомбах [15, с. 12]. Отже, найдавнішим відомим зображенням хреста є його трикінцева й чотирикінцева форми.

Появу восьмикінцевої форми вчені відносять до IX ст. Вона обумовлена розміщенням таблички з написом на верхній частині вертикального рамена та підставки для ніг у його нижній частині. На найдавніших розп'яттях таблички з написом немає, але її згадують в оповідах євангелістів. Також відомо, що

вона була обов'язковою при страті на хресті. Що ж до наявності на хресті підніжжя, то думки богословів та істориків розходяться. Однозначно признають підніжжя у візантійській традиції, вважаючи його ознакою величі й гідності особи [15, с. 12].

Кісне підніжжя з'явилося у Київській Русі. Православні вбачали в ньому символ відпущення або невідпущення Ісусом гріхів віруючим [15, с. 12]. Існує також думка, що таке підніжжя є нагадуванням про східний (св. Андрія) хрест [13, с. 30] — адже саме апостола Андрія вважають першим, хто приніс Христову науку в українські землі, що й могло відобразитися на формі православного хреста.

З таблицею і підніжкою на хресті, крім восьмикінцевої форми, пов'язане також утворення інших форм, зокрема п'яти-, шести- та семикінцевих.

Певний інтерес викликає хрест у вигляді букви Y (вилоподібний). Він, очевидно, через своє використання отримав назву розбійницького. Деякі дослідники вважають його хрестом св. Андрія [10, с. 2] — схрещення його кінців дещо схоже з хрестом у вигляді букви X.

Відомий також хрест апостола Петра (він не належить до основних) — чотирикінцевий прямий хрест із розміщеною внизу поперечиною, оскільки Петра було розп'яли головою донизу на перевернутому хресті.

Поширення також набули й інші різноманітні форми (зокрема в геральдиці), утворені з основних видів хрестів шляхом трансформації їх кінців або своєю схемою дещо відмінні від них (ієрусалимський перехрещений, лапчастий, мальтійський, французький [4, с. 656] та ін.). Інколи хрест міг поєднуватися у підніжжі з деякими елементами, наприклад, півмісяцем або лілією.

Церква, визнаючи всі види хреста, наділяла їх певними догматичними значеннями. Чотирикінцевий (грецький) хрест — знамення Хреста господнього — означає, що до нього однаково закликається увесь світ, чотири сторони світу. Латинський хрест символізує багатотерпіння Божої любові. Шестикінцевий хрест — символ простору й часу — виражає таємницю одухотвореного космосу. Шість променів цього хреста означають шість днів творіння. Вісім кінців восьмикінцевого хреста означають вісім основних періодів в історії людства, де восьмий — це життя прийдешнього віку, Царство небесне, тому один із кінців такого хреста більший, вказує догори, до неба. Чотирикінцевий хрест із півмісяцем у підніжжі — це ніби якір спасіння та надії [14, с. 13].

Різні форми хреста (грецький, римський, шестикінцевий, восьмикінцевий тощо) поширилися і в Україні, де його, як символ християнства, застосовують в архітектурі (увінчальні, надмогильні, придорожні), в літургії (процесійні, на престольні, ручні), побутово-обрядовій діяльності (настінні — йорданські; нагрудні, згарди, хрести-мороки) [21, с. 17]. Деякі з них відомі ще в перші століття

християнства в Україні, йдеться, зокрема, про еколпіони. Давньокиївські еколпіони прикрашали, як правило, християнськими зображеннями — Ісуса Христа, Богородиці, а також рослинними елементами тощо. Такі хрестики знайдено в різних місцевостях України, зокрема на Київщині, у Галичі [26, с. 199].

У Галичі також виявлено багато малих кам'яних хрестиків. На деяких із них, чотирикінцевих, прозирає декоративно-орнаментальне оздоблення тла з елементами кола з крапкою по центру фігури перехрещеного ромба.

Крім хрестів як окремих знаків, їхні зображення використовують в оздобленні різних архітектурних об'єктів. Так, хрести виявлено на капітелях Десятинної церкви, Михайлівського Золотоверхого монастиря. Зображення різних чоти- й шестикінцевих хрестів виконані на стінах церкви св. Пантелеймона в Галичі [28, S. 36].

Серед інших предметів церковно-релігійного призначення особливу увагу привертає застосування хреста в декорі саркофагів. Різні його форми, переважно чотирикінцеві, з розширеними на завершеннях кінцями, включені до орнаментальних композицій з рослин, розет, риб тощо. Широко використовується мотив так званого «розквітлого хреста». Пропагований церквою та її обрядовим мистецтвом, хрест поступово проникає і в побутові предмети (наприклад, прикрашені колти).

Символ хреста Ісуса, запроваджений у Київській Русі, утверджується разом із християнством. У післякнязівський період, незважаючи на деякий занепад мистецтва, особливо металообробки, хресторобне ремесло все ж продовжує свій розвиток. Із деякими змінами триває виготовлення малих нагрудних хрестиків; еколпіони поступово зникають і перетворюються на звичайні двосторонні хрести; змінюється й матеріал: бронза на мідь, срібло або золото [20, с. 6].

Піднесення хресторобного мистецтва відбувається з XV–XVI ст. Його зумовили загальні зміни в декоративно-прикладному мистецтві того періоду, поширення цехового виробництва, засвоєння досягнень західного мистецтва. Виникають нові форми й типи хрестів, удосконалюється техніка їхнього виготовлення. Від цього часу й до початку XX ст. зберігся значний фактологічний матеріал таких виробів. Хрести різного призначення з металу, дерева, каменю тощо виготовляли міські ремісники, монастирські майстерні, народні умільці.

Велику групу становлять дерев'яні літургійні знаки — напрестольні, ручні, процесійні. До найдавніших належить хрест XVI ст., тло якого поділено на декілька «клеім». У кожній із цих площин розміщено, як правило, багатофігурні мініатюрні просторово вирішені сцени на релігійну тематику. Наприклад, у центральній частині на середхресті передано Розп'яття з Пристоячими. Виконання пам'ятки позначено пластичною виразністю, чіткими пропорціями фігур [23, с. 19–23].

Однофігурна різьба є типовою для хрестів XVIII–XX ст. На них з одного боку зображали Розп'яття, а з іншого, здебільшого в повний зріст, — Богородицю з дитиною на руках і на півмісяці. На кінцях середнього перехрестя часто розміщували погруддя святих. Інколи такі напівфігури різьбили на нижньому та верхньому перехресті, але частіше — ініціали й декоративні мотиви у вигляді зигзагів, квадратів, рисок тощо. Тло основного зображення могло бути оздоблене зірками або паралельними врізами. Написи на верхньому, середньому та нижньому перехрестях такого змісту: ІНЦІ, ІС ХС, НИКА, МАРБ (мъсто лобное рай бысть) [18, с. 24].

У XVII–XVIII ст. під впливом західноєвропейського мистецтва пластичні форми на хрестах стають заокругленими та реалістичнішими. Поза тим, існує і площинна різьба, якій у цей період притаманна витонченість. У XIX ст. широкого побутування набуває спрощене, примітивніше різьблення. Згадану тенденцію в Західній Україні можна пояснити закриттям наприкінці XVIII ст. монастирів — потужних виробників цієї продукції і перехід справи виготовлення хрестів до рук міських та сільських майстрів. Народні ремісники не звертали особливої уваги на реалістичності різьблення, а зосереджувалися на символічності (знаковості) зображуваного [18, с. 16–17; 22, с. 262–263]. У такому стилі, наприклад, виконані ручні хрести XIX ст. із сіл Гавриляк Тлумацького та Рожнів Косівського районів, що зберігаються в Івано-Франківському обласному художньому музеї. На дев'ятикінцевому хресті з Рожніва з двох боків вирізьблене у низькому рельєфі лаконічне зображення Ісуса, а під ним — вписаний у квадрат знак хреста. Фігура розміщена з одного боку на фоні, декорованому врізаними прямими лініями, а з іншого — різноманітною штриховкою. У XIX — на початку XX ст. народні умільці Галичини, Карпатського регіону, Поділля з особливою симпатією виконували ручні та напестольні хрести схожого типу, прикрашені однофігурними зображеннями, доповнені часто голівками ангелів, «головою Адама», символами сонця, місяця, з покриттям усього тла або тільки його контурів сухою різьбою.

З інтенсивним розвитком церковної архітектури набувають розповсюдження ковані увінчалні хрести. Типологія кованих хрестів — багата й розмаїта. На думку дослідниці художнього металу С. Боньковської, найдавнішим архетипом надбаного хреста, що дійшов до нашого часу, є чотирикінцевий рівносторонній хрест, на середхресті та завершеннях кінців якого розміщені «пуклі» (круглі випуклі бляхи). Такий хрест XVII ст. відомий, зокрема, з пам'ятки українського ренесансу — львівської церкви св. Успіння [3, с. 73; 2, с. 135–136].

У другій половині XVIII–XIX ст. на Лемківщині, Бойківщині та Закарпатті широко побутують дво- і трьохраменні хрести [3, с. 89–90]. Зокрема, ми виявили їх у селах Пасіка Свалявського та Нижні Ворота Воловецького районів

(Закарпаття). Останній встановлений на церкві 1889 р. Цей шестикінцевий хрест, що формою нагадує образ світового дерева, пишно декорований гнутими компонентами, а його вершину увінчує знак сонця.

У Карпатах, зокрема на Гуцульщині, крім багатокінцевих, виготовляли й чотирикінцеві хрести. Цю форму оздоблювали в підніжжі півмісяцем та іншими елементами (зірочками, ліліями тощо). Такі хрести збереглися на церквах сіл Ямна, Делятин та ін. Кінці хреста на церкві св. Михайла у с. Ямна виконано з трьох паралельних прутів. На їх завершеннях та середхресті прикріплені великі «пуклі», від яких відходять хрещаті додатки з криволінійними елементами. У нижній частині знаку виконано півмісяць. Загалом пам'ятка відзначається довершеною композицією, чіткою конструктивною схемою.

Хрест упродовж багатьох сторіч трансформувався з простого знаку, пов'язаного з язичницькою міфологією, на християнський знак з багатою іконографією. Від початку офіційного визнання християнської релігії цей знак набув широкого розповсюдження як символ страждань і смерті Ісуса, Віри у спасіння. Вшанування хреста згідно з християнським ученням має свою реальну історію, де пояснюється його віднайдення та надзвичайні події, що супроводжували цей процес. Уведений церквою до її символіки, хрест використовують у релігійних обрядах, побуті, меморіальній скульптурі тощо. Впродовж століть відбулося утвердження не тільки низки основних форм таких сакралізованих знаків, але й художньо трансформованих. Із запровадженням християнства в Київській Русі різні варіанти хреста поширюються в українських землях. Розвиток типів цих знаків, технологія їхнього виготовлення в Україні багато в чому залежали від загального стану та тенденцій розвитку декоративно-ужиткового мистецтва певного історичного періоду.

1. Бидерман Г. Энциклопедия символов. Пер. с нем./Общ. ред. и предисл.: И. С. Свенцицкая. — М., 1996. — С. 132.
2. Боньковська С. До генези форм надбаних хрестів українських церков XVI — першої половини XVII ст. // Записки НТШ. Праці секції етнографії та фольклористики. — Т. ССXXX. — Львів, 1995. — С. 122–149.
3. Боньковська С. Ковальство на Україні (XIX — початок XX ст.). — К., 1991.
4. Винклер П. Главнейшие типы геральдических крестов // Энциклопедический словарь Брокгауза Ф. А., Ефрона А. — 1895. — Т. XVI-а. — С. 656.
5. о. Гузар А., Коробицький І. Хрест // Енциклопедія українознавства. НТШ. — У 10-ти томах. — Париж–Нью-Йорк, 1984. — С. 3633–3634.
6. о. Дорожинський Д. Празднични картини греко-католицької Церкви. — Львов–Липськ: Реньській інститут видавничий релігійної літератури (Густав Браке), 1908.

7. Життя святихъ, на рускомъ языкъ изложенныя по руководству четьихъ-миней св. Димитрія Ростовскаго. — Кн. 9. — Москва, 1908. — Репринтне видання Москва «Первая Образцовая типография», 1992.
8. *Забашта Р.* До ідейно-формального аналізу найдавніших хрестограм // Українська хрестологія: Спец. випуск «НЗ». — Львів, 1997. — С. 75–80.
9. *Заєць І.* Трипільська культура на Поділлі. — Вінниця, 2001.
10. *Колоніяк Г.* Народні хрести в Коломиїщині. — 1918.
11. *Кривофурчко Ю.* Генезис символу хреста в урбаністиці // українська хрестологія. Спец. випуск «НЗ». — Львів, 1997. — С. 53–64.
12. *Ліндсей Дж.* Коротка історія культури / Пер. з англ. В. та Л. Герасимчуків. — У 2-х томах. — Т. 1. — К., 1995.
13. *Лужицький А.* Літургіка греко-католицької церкви. — Львів, 1922.
14. *Малина В.* Кам'яні хрести півдня України // Образотворче мистецтво. — № 4. — 1991. — С. 13–15.
15. *Моздир М. І.* Українська народна дерев'яна скульптура. — К., 1980.
16. *Нейхард А.* Происхождение креста. — М., 1975.
17. *Петришин Г., Олешко О.* Хрестоподібні планувальні структури поселень Галичини XVII–XVIII ст. // Українська хрестологія. Спец. випуск «НЗ». — Львів, 1997. — С. 65–74.
18. *Свенціцька В.* Різьблені ручні хрести XVII–XX вв. — Ч. II. — Львів, 1939.
19. Словник біблійного богослов'я / Під. ред. Ксав'є Леон-Дюфура та ін.: переклад з другого французького видання. — Львів, 1996.
20. *Собрание Б. И. и В. И. Ханенко.* Древности Русскія. Кресты и образки. — Вып. I. — К., 1889.
21. *Станкевич М.* Структури художнього тексту хреста // Українська хрестологія: Спец. випуск «НЗ». — Львів, 1997. — С. 7–20.
22. *Станкевич М.* Українське художнє дерево XVI–XX ст. — Львів, 2002.
23. *Тищенко О. Р.* Історія декоративно-прикладного мистецтва України (XIII–XVIII ст.). — К., 1992.
24. *Топоров В. Н.* Крест // Мифы народов мира. Энциклопедия. — У 2-х т. — Т. 2. — М., 1982. — С. 12–14.
25. *Федорів Ю.* Образи української церкви. Історичний розвиток і пояснення. — Рим-Торонто, 1970.
26. *Фіголь М.* Мистецтво стародавнього Галича. — К., 1997.
27. *Філоненко М. Ф.* Хрест // Релігієзнавчий словник / За ред. Колодного А., Лобовика Б. — Київ, 1996. — С. 366.
28. *Pelenski Izef.* Halicz w dziejach sztuki sredniowiecznej. — Krakow. — 1914.